

Ernest Mandel: Tio teser om de sociala och ekonomiska lagar som styr övergångssamhället mellan kapitalism och socialism.

[Ursprungligen utgiven på tyska 1973. Publicerad i Critique nr 3, hösten 1974. Översättning från engelska, Göran Källqvist. Catherine Samarys tillbakablickande artikel "Mandels syn på övergången till socialismen" på marxistarkiv.se berör också denna diskussion – red anm.]

1. Varje samhällsekonomisk bildning kännetecknas av en speciell uppsättning produktionsförhållanden. Det gäller inte bara människans stora historiska perioder, som kallas produktionsätt (primitiv kommunism, slavsamhälle, det gamla asiatiska produktionsättet, feodalism, kapitalism, kommunism), utan alla bestämda samhällsbildningar, under varje skede av dess utveckling. Att förneka att en speciell samhällsbildning har produktionsförhållanden som är speciella för den vore att förneka en av den historiska materialismens grundläggande principer.

I det berömda stycke i förordet till **Till kritiken av den politiska ekonomin**, där Karl Marx lägger fram den grundläggande definitionen av den historiska materialismen, säger han inte att det bara är i varje *produktionsätt* som människor träder in i speciella produktionsförhållanden. Han säger tvärtom att "[människorna i] *sitt livs samhälleliga produktion* träder... i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter."¹ Utifrån en historiskt materialistisk synvinkel kan det inte finnas något samhälle utan specifika produktionsförhållanden. Det skulle innebära ett samhälle utan samhällelig produktion. Ur historiskt materialistisk synvinkel är det första steget för att förstå *alla* samhällsbildningar, inklusive ett övergångssamhälle och därmed även samhället under övergång mellan kapitalism och socialism, att analysera de produktionsförhållanden som råder och bestämma dem.

2. Den avgörande *skillnaden* mellan ett av de historiskt progressiva produktionsätten, en av de stora "progressiva epokerna för samhällets ekonomiska gestaltning" (Marx), och ett övergångssamhälle, är de existerande produktionsförhållandenas olika grad av *strukturell* stabilitet, eller beständighet. Skillnaden är inte att ett produktionsätt har specifika produktionsförhållanden medan ett övergångssamhälle saknar det. För övergångssamhället mellan kapitalism och socialism gäller samma sak som tidigare gällde för övergångsepoken mellan slavsamhället och feodalismen (300-talet till 600-talet i västra och södra Europa) och för övergångssamhället mellan feodalism och kapitalism (1400-talet till 1600-talet i Nederländerna, Belgien, Luxemburg, de norditalienska städerna och England). Alla dessa fall är exempel på inte ännu fullt "etablerade samhällssystem" för att använda Walter Ulbrichts missriktade formulering. Det är lika tänkbart att det sker en återgång till det gamla systemet som att man går framåt mot ett nytt. Segern för det nya, högre produktionsättet är *ännu inte ekonomiskt garanterad*. Den *underlättas* bara ekonomiskt och socialt.

Detta blir särskilt tydligt om man tittar på det kapitalistiska produktionsättets utveckling. De första stora borgerliga revolutionerna på 1500- och 1600-talen bröt den feodala adelns politiska och samhälleliga klassmakt, som var det viktigaste hindret för att kapitalismen skulle kunna uppstå och växa. Men de säkerställde inte att borgarklassen kunde utöva en direkt makt. Ännu mindre säkerställde de ett slutgiltigt och definitivt genombrott för det kapitalistiska *produktionsättet* som ett dominerande produktionsätt. Det skedde inte förrän den industriella revolutionen visade alla sina resultat. För att kunna förhindra det kapitalistiska produktionsättets seger skulle den feodala adeln ha behövt återupprätta sin makt. Men för att säkerställa det slutgiltiga inrättandet av det kapitalistiska produktionsättet var det nödvändigt men inte tillräckligt att krossa denna klassmakt. Skälet till detta är att de förhärskande produktionsförhållandena under denna övergångsperiod *varken* var

1 Karl Marx, Förord till "Till kritiken av den politiska ekonomin", på marxists.org.

kapitalistiska (det vill säga förhållanden av kapital *och* lönearbete i produktionsprocessen) eller feodala (trälarbete, feodala jordränder, gillen) utan *enkel varuproduktion* som en övergång från feodalism till kapitalism.

Övergångssamhället kännetecknas av *specifika* produktionsförhållanden. De är *inte helt enkelt en kombination* av det gamla produktionssättet som ska övervinnas och det nya som gradvis utvecklas. Således var de produktionsförhållanden som kännetecknade övergångssamhället mellan feodalism och kapitalism inte en ”kombination” av feodala och kapitalistiska produktionsätt, utan förhållanden som var speciella för denna tidsperiod: förhållanden av enkel varuproduktion. Den stora massan av producenter bestod varken av trälar eller lönearbetare, utan av fria bönder och fria hantverkare som tillverkade med sina egna produktionsmedel. Dessa produktionsförhållanden skiljer sig både från de feodala och de kapitalistiska. De är resultatet av att *feodalismen föll samman innan kapitalismen kunde utvecklas fullt ut* inom produktionssfären (kapitalet ”härskar”, men på områden utanför produktionen, som bankväsende och handelskapital).

Man kan göra en liknande analys av övergångsepoken från slavsamhället till feodalismen, låt oss säga från Diocletianus’ reformer* till dess de tidigare fria tyska bosättarna och kolonialisterna i den västra delen av Romarriket slutgiltigt hade underkuvats. Detta är inte tillfället att gå igenom jämförelsen i detalj. Men det finns likheter i den speciella utvecklingen av detta övergångssamhälle. De slavägande klassernas politiska och samhälleliga makt bröts. Slavarbetet minskade inom produktionsprocessen. Men mellan det utbredda slavarbetet och det utbredda trälarbetet fanns ett mellanliggande skede av delvis fritt och fritt bondearbete, som hängde samman med den befrielse av slavar som ägde rum medan slavproduktionen föll sönder för att göra det möjligt för feodalismen att utvecklas fullt ut.²

Frågan om övergångssamhället mellan kapitalismen och socialismen måste behandlas med samma metod. Det borgerliga klassamhällets (och den borgerliga statens) sammanbrott och inrättandet av proletariats diktatur skapar bara *möjligheter* för att bygga ett socialistiskt och sedan kommunistiskt samhälle. Det säkerställer det inte automatiskt. Medvetenheten spelar en avsevärt större roll under den socialistiska revolutionen och under processen att bygga en socialistisk samhällsordning än vad det har gjort under utvecklingen av något tidigare historiskt produktionsätt. Men icke desto mindre kan analysen inte heller här bortse från de befintliga produktionsförhållandena. Den kan inte betrakta dem som oväsentliga, som betydelselösa för samhällets fortsatta utveckling, eller som sekundära i jämförelse med ”politiskt ledarskap” och ”rådande medvetenhet”. Att göra det vore att överge den historiska materialismen och förfalla till historisk idealism, och vända upp och ner på marxismen till ett tankeexperiment som grundas på antagandet att det samhälleliga medvetandet bestämmer det samhälleliga varat och inte tvärtom.

3. För närvarande kan vi inte analysera de produktionsförhållanden som är specifika för samhället under övergång från kapitalism till socialism på ett exakt sätt, eftersom vi ännu så länge saknar ett avgörande historiskt material. Vi står inför samma svårighet som om vi skulle försöka förklara den enkla varuproduktionen på basis av de ekonomiska förhållandena i städerna Venedig eller Florens på 1300-talet, eller det kapitalistiska produktionsättets ekonomi på grundval av manufakturindustrin i Nederländerna på 1500-talet.

Alla de ”modeller” vi har för övergångssamhället mellan kapitalism och socialism kännetecknas av sina relativt *omogna* produktionsförhållanden, som historiskt är jämförbara med exemplen med den enkla varuproduktionen och kapitalismen som nämnts ovan. Under ett halvt sekel har samhälls-

* **Diocletianus** var romersk kejsare mellan 284-305 – öa.

2 Se angående detta bland annat, utifrån en icke marxistisk synvinkel, Marc Bloch, **Feudal society**, London: Routledge, 1962, och från marxistisk synvinkel diskussionen mellan de sovjetiska författarna E M Sjtaerman och S I Kovaljev. Friedrich Engels gav uttryck för samma uppfattning i **Familjens, privategendomens och statens ursprung**.

vetenskaperna med eftertryck bekräftat Marx' påstående, att den ekonomiska teorin kunde utveckla en "ren" teori om arbetsvärdet först när abstraktionen från den konkreta formen av arbete utsträcktes till praktiken.³ Först när vi har haft faktiska erfarenheter av ett *moget* övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism kommer det att bli möjligt med en "ren" samhällsekonomisk teori om ett sådant samhälle. Det vi har erfarenheter av hitintills – från Sovjetunionen via Jugoslavien till Kina och Kuba – är övergångssamhällen under förhållanden av *samhällsekonomisk underutveckling* (med en otillräcklig utveckling av produktivkrafterna), och som därför på olika sätt uppvisar allvarliga eller extrema former av byråkratisk deformation och degenerering. Det är därför åtminstone möjligt, om än inte troligt, att det som idag verkar vara "övergripande" drag i dessa övergångssamhällen i själva verket är särdrag som har mindre att göra med den inre logiken i ett sådant samhälle än med den samhällsekonomiska underutvecklingen.

Dessa tankar är av betydelse för den diskussion om Sovjetunionens samhällsstruktur som har pågått under mer än ett halvt sekel. Det går bara att bedöma den socialistiska oktoberrevolutionens historiska möjlighet, eller berättigande, på ett riktigt sätt i internationell skala. Denna revolution var historiskt nödvändig *därför att världen hade varit "mogen" för den socialistiska revolutionen* ända sedan den imperialistiska tidsperiodens höjdpunkt (alltså sedan Kina hade inlemmats i den imperialistiska världsmarknaden), och därför att om de besuttna klasserna i Ryssland hade fortsatt att härska så hade det inneburit att Ryssland hade fortsatt att vara införlivat i det internationella imperialistiska systemet (med alla de konsekvenser som vi känner från exemplen Turkiet, Persien, Grekland, Spanien, Portugal, Brasilien och Indien). Men de ryska produktivkrafterna var inte tillräckligt utvecklade på nationell nivå för att göra det möjligt med ett "moget" övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism, det vill säga ett samhälle där produktionen kontrolleras av de förenade producenterna. Oktoberrevolutionens isolering till ett ekonomiskt underutvecklat land (med ett därav följande tvång att genomföra en "primitiv socialistisk ackumulation") gav därmed upphov till en hel rad avvikelser från en mer mogen modell för övergångssamhället, och dessa utvidgades enormt genom den subjektiva faktorns säregna utveckling (det sovjetiska kommunistpartiets självidentifiering med den sovjetiska byråkratin, partiets byråkratisering, stalinismen, etc).

Men alternativet måste betraktas från båda sidor. Det är ett misstag att utifrån dessa förvrängningar dra slutsatsen, att trots att Sovjetunionens ekonomi inte har återinförlivats i den imperialistiska världsmarknaden, och dess ekonomiska utveckling fortfarande inte styrs av värdelagen, så har kapitalismen ändå redan återupprättats där. Misstaget beror på att man inte lyckas inse oktoberrevolutionens historiska betydelse, och istället för att skapa en *dialektik* mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden *identifierar* man de båda på ett mekaniskt sätt. Därefter följer ett resonemang efter följande mönster: "På grundval av de produktivkrafter som existerar (då och nu!) i Sovjetunionen var och är bara kapitalismen möjlig", utan att göra en noggrann vetenskaplig analys av de rådande produktionsförhållandena. Precis samma misstag gjordes i tur och ordning av de ryska mensjevikerna, västeuropeiska marxister som Otto Bauer, de anhängare till den statskapitalistiska teorin som bröt med trotskismen och andra kommunistiska oppositionsrörelser, och på senare tid av Bettelheims skola bland maoisterna.

4. I den mån man kan hitta några allmänna lagar för de existerande övergångssamhällena mellan kapitalism och socialism, som kännetecknas av extrema byråkratiska deformationer och degenerering, så kan de i stora drag formuleras så här:

Efter avskaffandet av det privata ägandet av produktionsmedel och övergången till en socialiserad, planerad ekonomi, och mot bakgrund av en viss nivå på produktivkrafternas utveckling, så går det att ersätta den spontana fördelning av de ekonomiska resurserna mellan de olika produktionsgrenarna som värdelagen driver fram (det vill säga genom avvikelser från den genomsnittliga profitkvoten och efterföljande korrigeringar genom inflöde eller utflöde av kapital, eller ekono-

3 Se Marx, [Inledning till "Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin"](#), på marxists.org.

miska resurser, in och ut ur dessa branscher). De nya produktionsförhållandenas *avgörande* kännetecken är att de ekonomiska resurserna fördelas medvetet med hjälp av planen. Men å andra sidan kan inte bytesvärdet upphävas fullständigt med en gång. För det första överlever förhållandet varapengar därför att det är nödvändigt att fördela producenternas andel av den givna konsumtionen med hjälp av en allmän ekvivalent. Detta gör sedan att konsumtionsprodukter behållen *formen* av vara, med alla de konsekvenser som följer av det.⁴

Denna varuform för konsumtionsprodukter reagerar i sin tur både ekonomiskt och samhälleligt på produktionsförhållandena. *Det ekonomiska systemet i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism styrs därför av konflikten mellan två fientliga ekonomiska logiker: planens logik och marknadens logik* (fördelning av de ekonomiska resurserna i enlighet med prioriteringar som samhället medvetet har satt upp, eller fördelning av dessa resurser enligt de objektiva marknads-lagar som härskar bakom ryggen på producenterna). Dessa två uppsättningar lagar motsvarar givetvis två klassintressen som i bred historisk mening är fientliga: den första motsvarar proletariats intressen, och den andra borgarklassens och de klassers och skikts intressen som arbetar på basis av privat företagande och privata profiler.

Den viktigaste drivkraft som tenderar att gynna planeringsprincipen (som när det kommer till kritan bara kan segra fullt ut under de associerade producenternas demokratiska styre, som Marx formulerade det) är proletariats intresse av att så klokt som möjligt utnyttja sin arbetsinsats, samtidigt som de alltmer självförverkligar sina *mänskliga* behov.⁵ De främsta drivkrafter som gynnar värdelagens seger är produktivkrafternas otillräckliga utveckling (det vill säga den utbredda bristen), trycket från den kapitalistiska världsmarknaden, hur förhållandet mellan vara och pengar reagerar på ekonomins hela organisering, den därmed sammanhängande samhälleliga ojämlikhetens effekter på proletariats medvetande å ena sidan och den småborgerliga intelligentsian och byråkratin å den andra, etc. *De produktionsförhållanden som är specifika för övergångssamhället är således ett mellanting och kombination av en i huvudsak icke kapitalistisk ekonomisk planering och de element av varuproduktion (med sin tendens till privat tillägnande och privat berikande) som uppstår ur de fortfarande i grunden borgerliga fördelningsförhållandena.* Denna kombination är specifik för denna samhällsbildning och kan varken reduceras till att ekonomin styrs av värdelagen (kapitalism) eller att ekonomin styrs av associerade producenter under förhållanden av bortvittrande varu- och penningförhållanden (socialism). Den betecknar en historisk övergång från den första samhällsbildningen till den andra, ett resultat av kapitalismens undertryckande innan socialismen kan mogna fullt ut.

5. Utifrån en formulering av Nicos Poulantzas⁶ har Charles Bettelheim fört fram tesen att det ännu inte är möjligt med en *teknisk samordning* mellan företagen i Sovjetunionen och de andra "socialistiska" länderna, att detta är orsaken till varför varu- och penningförhållandena överlever där, och att dessa förhållanden därför, även om de inte är en oviktig faktor för att fastställa övergångssamhällets klasskaraktär och exakta produktionsförhållanden, på inget sätt är den avgörande faktorn för att göra detta fastställande. Denna tes grundar sig på en missuppfattning av det marxistiska begreppet produktionsförhållanden, det vill säga att de *inte kan förtingligas*. Produktionsförhållanden är aldrig bara "tekniska". De är inte bara förhållanden mellan människor och ting, utan är alltid samhälleliga *förhållanden mellan människor*. Påståendet att arbetets omedelbara och direkt samhälleliga karaktär aldrig kan förverkligas utan en "fullständig teknisk samordning mellan alla företag" är liktydigt

4 Bland annat följden att vara osäljbara, överproduktion, att deras bytesvärde inte kan förverkligas.

5 Vi använder naturligtvis inte den ökända stalinistiska formuleringen "oändligt ökande behov", som i själva verket innebär att kommunismen är omöjlig. Man kan formulera en lag som säger, att från och med ett viss mättnadsnivå och från och med en viss kulturell nivå så minskar behoven av ytterligare materiella artiklar snabbt, behoven går allt mer i riktning mot att självförverkliga personligheten (det vill säga möjligheter till skapande *verksamhet*) och i riktning mot att utveckla *sociala och mänskliga relationer*.

6 I sin bok **Politisk makt och sociala klasser**, Mölndal: Partisan, 1970, skiljer Nicos Poulantzas på tekniska och samhälleliga produktionsförhållanden.

med att ställa de borgerliga förhållandenas förtingligade* framträdande istället för deras samhälleliga verklighet.⁷ Att arbetet under kapitalismen inte har en omedelbart samhällelig karaktär, beror inte på bristande ”teknisk” samordning mellan företagen. Det är på grund av att produktionsmedlen är privatägda, på grund av att det finns ett privat förfogande och makt över de ekonomiska resurserna i produktionsenheter som är självständiga och konkurrerar med varandra, på grund av bolagens och arbetets privata karaktär.

Förvisso är övervinnandet av arbetets privata karaktär också knutet till ett speciellt skede i produktivkrafternas utveckling. På grund av deras låga tekniska standard går det inte att socialisera mycket små företag på ett effektivt sätt. Men inom den kapitalistiska industrin är den objektiva graden av socialisering utan tvekan tillräckligt utvecklad för att tillåta en effektiv kontroll av produktionen från de associerade producenternas sida. Marx och Engels hade denna uppfattning så länge sedan som för hundra år sedan, när graden av objektiv socialisering i väst låg långt under det nuvarande tillståndet i Sovjetunionen. Påståendet att dagens storindustri inte är tillräckligt ”tekniskt samordnad” för att garantera arbetets direkt samhälleliga karaktär, och att varu- och penningförhållandenas överlevande motsvarar detta ”tekniska tvång”, är liktydigt med att ifrågasätta den socialistiska revolutionens objektiva möjlighet och överhuvudtaget möjligheten att bygga ett socialistiskt samhälle.

Om man övervinner det privata ägandet av produktionsmedlen, och de ekonomiska resurserna fördelas enligt en plan i nationell (och imorgon internationell) skala, då *blir under dessa samhälleliga produktionsförhållanden arbetets omedelbart samhälleliga karaktär i de olika produktionsenheterna möjliga* med hjälp av ett påbud från proletariats makt. Denna möjlighet förändras på intet sätt av att det förekommer olika arbetsproduktivitet på de olika produktionsenheterna. Den olika arbetsproduktiviteten inom den moderna industrin beror i försvinnande liten utsträckning på varierande individuella eller kollektiva arbetsinsatser (arbetsbörda) från producenternas sida, och är i mycket större utsträckning ett uttryck för varierande produktionsteknik, olika materiella produktionsmedel som ställs till de olika enheternas förfogande. Men eftersom det är *samhället som fördelar dessa produktionsmedel* bland enheterna, så är det inte alls uppenbart varför arbetarna i enheter med sämre utrustning ska bestraffas för samhällets beslut med att deras inkomst minskar. Men om allt levande arbete bara skulle mätas i kvantitativ insats (och kvalificerat yrkesarbete reducerades till enkelt arbete med hjälp av en uppsättning koefficienter) och belönas *oavsett* de olika produktionsenheternas olika arbetsproduktivitet, då skulle det uttrycka det samhälleliga faktum att det är direkt värdesatt som samhälleligt arbete, och att det inte bara är efter försäljningen av de produkter som det har skapat (som då skulle vara varor) och beroende på vinsten från denna försäljning, som denna samhälleliga karaktär skulle värdesättas fullständigt, delvis eller (om försäljningen inte kommer till stånd) inte alls.

6. Bettelheim blandar ihop makten att förfoga över produktionsmedlen med att ”helt och fullt tillägna sig alla produkter”. Det förstnämnda handlar om investeringsverksamhet, det vill säga att fördela de ekonomiska resurser som står till samhällets förfogande. Det sistnämnda gäller former för och graden av direkt tillägnande och fördelning av produkter, som visserligen hänger ihop med det första men på inget sätt är identiskt med det. I Sovjetunionen och de andra länderna i östblocket tas den överväldigande majoriteten av de viktiga investeringsbesluten centralt och inte på företagsnivå. Det är därför fel att hävda att det samhälleliga ägandet av produktionsmedlen som *ekonomisk* kategori (till skillnad från en rent formell och juridisk kategori) redan har försvunnit där. Det kan bara försvinna om investeringarna skulle äga rum på företagsnivå, och om företagen kunde köpa och sälja maskiner fritt och i linje med sina egna lönsamhetsberäkningar. Ett ofullständigt samhäl-

* **Förtingligande** är att betrakta ting som om de vore mänskliga eller levande, och betrakta sociala relationer som ting – öa.

7 Se bland annat Charles Bettelheim, **Socialism och ekonomisk planering**, Mölndal: Partisan, 1971, och även hans brevväxling med Paul M Sweezy, **Övergången till den socialistiska ekonomin**, på marxistarkiv.se.

leligt tillägnande av alla produkter kan förvisso kombineras med en socialistisk planerad ekonomi och ett samhälleligt ägande av produktionsmedlen, och förklaras inte av bristande teknisk samordning mellan företagen. Förklaringen är bristen och de objektiva effekterna av varu- och penningförhållandena (som kan fortleva även om det existerar en perfekt teknisk samordning) och bristen på samhällelig kontroll, med andra ord verklig politisk makt, från producentmassornas sida.

Att många produkter tvärtemot planens påbud hamstras och distribueras på den svarta marknaden och överhuvudtaget undkommer den planerade ekonomins garn, är bara möjligt därför att produktionen, distributionen och planen inte ständigt och öppet kontrolleras av arbetarna, organiserade i råd som utövar en direkt och offentlig övervakning. Systemet med lönsamhet för enskilda företag, som redan Stalin införde (*chozrastjot*), motsvarar inte något "tekniskt tvång" eller "otillräcklig teknisk samordning mellan företagen" utan ett medvetet samhällspolitiskt val. Eftersom förhållandena mellan tusentals produktionsenheter inte längre går via marknaden och eftersom det byråkratiska skiktets privilegier är oförenliga med en medveten kontroll via de självstyrande producenternas planerade demokratiska sammanslutning (demokratisk centralisering) så måste man ta en genväg via en ineffektiv och klumpig administrativ byråkratisk centralisering. Och för att få ens minimala ekonomiska resultat måste detta administrativa system med nödvändighet grunda sig på de enskilda företagens lönsamhet.

Införandet av lönsamhet för enskilda företag och läran om det är inte ett objektiva resultat av en viss nivå på produktivkrafternas utveckling utan av ett samhälleligt tillstånd: monoopolet att leda industrin och staten ligger i händerna på ett privilegierat övre skikt; den viktigaste motorn för att förverkliga planen är att maximera den ledande byråkratins privata konsumtionsintressen. Alla dessa institutioner beror på speciella samhällsintressen och de skulle kunna avskaffas under produktivkrafternas nuvarande utvecklingsnivå och ersättas av organisations- och förvaltningsformer som motsvarar de associerade producenternas kontroll och ge upphov till direkt och omedelbart ersatt samhälleligt arbete.⁸

7. Tesen att kapitalismen redan har återupprättats i Sovjetunionen och andra länder i östblocket grundar sig på en fullständig revidering av den marxistiska synen på kapitalismen. Det kapitalistiska produktionsätten har sin grund i en allmän varuproduktion, som varken existerar i Sovjetunionen eller de andra länderna i östblocket. Det faktum att dessa länders officiella ekonomiska "vetenskap" beskriver det existerande ekonomiska systemet med den absurda formuleringen "socialistisk marknadsekonomi"⁹ är lika lite bevis för att det existerar en allmän varuproduktion, som det faktum

8 Tvärtemot de förebråelser som Bernard Jobie riktar mot oss ("La revolution culturelle et la critique de l'économie", i *Critique de l'Economie Politique*, nr 7-8, april, september 1972), så stöder vi ingalunda uppfattningen att en planerad ekonomi "i sig själv" innebär socialistiska produktionsförhållanden. Det vi betonar är istället att en planerad ekonomi representerar produktionsförhållanden som är speciella för övergångsfasen från kapitalism till socialism. Att förkasta läran om "de enskilda företagens lönsamhet" innebär inte att förkasta de allra mest exakta kostnadsredovisningar. Tvärtom: det är bara när redovisningen skiljs från materiella inkomster och konsumtionsintressen och underställs en öppen, demokratisk kontroll som den kan utvecklas objektivt, oklanderligt och fullständigt. Arbetarråd har inte längre några intressen av att "hamstra" förråd eller att systematiskt undervärdera produktionskapaciteten, eftersom deras inkomst inte längre är direkt knutna till "fullföljandet av planen", och de kommer inte att praktisera ett sådant slöseri eftersom det leder till ännu mer arbete eller att man skjuter upp konsumtionen ytterligare, vilket arbetarråden inte kan ha något intresse av.

9 I sin **Kritik av Gothaprogrammet** betonade Marx uttryckligen att varuproduktionen inte längre förekommer under kommunismens första skede, under det verkligt socialistiska skedet: "Inom det kooperativa samhället, grundat på gemensam rätt till produktionsmedlen, utbyter producenterna inte sina varor. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters värde, som en av dem ägd saklig egenskap, då de individuella arbetena nu - i motsats till det kapitalistiska samhället - inte längre existerar på en omväg utan omedelbart, som beståndsdelar av totalproduktionen. Ordet 'arbetsavkastning', även i dag förkastligt på grund av sin tvetydighet, förlorar så all mening. Det som vi här har att göra med, är inte ett kommunistiskt samhälle som utvecklas på sin egen grundval utan tvärtom, ett sådant som uppstår just ur det kapitalistiska samhället och som alltså i varje avseende, ekonomiskt, moraliskt, andligt, ännu bär märkena efter det gamla samhället, ur vars sköte det födes fram." (**Kritik av Gothaprogrammet**, på marxists.org.)

att den officiella kapitalistiska politiska ekonomins förkunnande att alla ekonomiska subjekt är jämlika inom den kapitalistiska marknadsekonomin är ett bevis för att denna jämlikhet verkligen existerar. I båda fallen är det uppenbart ideologiska teorier, inte ett resultat av en vetenskaplig analys eller en vetenskapligt kontrollerad och prövad hypotes.

I själva verket har den stora majoriteten av de stora produktionsmedlen inom industrin, transportnärings, kommunikationerna, handeln etc inte någon varukaraktär. Förvaltningsenheterna (produktionsenheterna) kan inte köpa och sälja dem fritt. Inte heller produceras och distribueras de som ett resultat av företagets ”privata” beslut, de produceras inte som ”inbördes oberoende privat-arbeten”,¹⁰ det vill säga de är inte varor.

De konsumtionsvaror som produceras enligt planen har en varuform bara i så måtto som de produceras för en anonym marknad och måste bytas mot pengar. De har inte denna form i den mening att de produceras som privatarbeten. Förvisso är arbetet mindre socialiserat inom konsumtionsvarusektorn än inom produktionsvarusektorn. För att inte frågå de avgörande aspekterna hos den statliga sektorns produktionsförhållanden har vi medvetet utelämnat frågan om att kombinera en socialiserad planerad ekonomi med privat eller kooperativ enkel varuproduktion inom jordbruket och hantverkssektorn, som utan tvivel ytterligare komplicerar den blandade kombinationen av planering, borgerliga fördelningsnormer och (i länder i östblocket) lönsamhet på enskild företagsnivå.

Det kapitalistiska produktionssättet kännetecknas av speciella rörelselagar, som på intet sätt avgör den sovjetiska ekonomins dynamik. Ingen av dessa lagar kan hittas i Sovjetunionens historia under de senaste 50 åren: varken en fallande profitkvot eller att ekonomiska resurser strömmar fram och tillbaka mellan produktionsbranscherna i enlighet med profitkvotens variationer inom dessa branscher, eller periodiska överproduktionskriser – rörelselagar som ständigt kan bekräftas överallt under det kapitalistiska produktionssättets hela historia. Ännu mer exakt: teorin att kapitalismen har återupprättats i Sovjetunionen efter 1956 leder till den enligt marxistisk uppfattning löjliga slutsatsen att icke-kapitalistiska och kapitalistiska samhällen har identiska produktionsförhållanden. Ty det är inte svårt att se att produktionsförhållandena i Sovjetunionen inte i något viktig avseende har förändrats sedan 1930-32. Det är oförenligt med marxismen att påstå att det var ”socialism” 1938 och 1949 under Stalin, men ”kapitalism” 1958 under Chrusjtjov och 1969 under Brezjnev, när det inte har ägt rum någon förändring av produktionsförhållandena.

Om man hävdar att de ”kapitalistiska” produktionsförhållandena i Sovjetunionen kan härledas ur att proletariatet saknar makt att förfoga över produktionsmedlen och tekniken att styra de sovjetiska företagen (anammandet av kapitalistiska stimulansåtgärder och metoder att bestämma lönerna), då måste man ge följande svar:

1. Alla dessa särdrag har funnits sedan införandet av ”enmansförvaltningar” i de sovjetiska företagen 1930. De var lika utbredda, om inte mer, under Stalin som de är idag.
2. Det går inte att inskränka de kapitalistiska produktionsförhållandena till hierarkiska förhållanden inom företaget. Ett av de mest grundläggande produktionsförhållandena är de förhållanden som råder mellan olika företag och mellan företagen och arbetarna. Dessa förhållanden formas på helt olika sätt av en allmän varuproduktion än i en socialiserad ekonomi.
3. I Folkrepubliken Kina införs successivt samma organisation, arbete och löneformer inom storindustrin. Om anhängarna till teorin att införandet av dessa former har återupprättat kapitalismen i Sovjetunionen ska vara konsekventa borde de därför dra slutsatsen att samma process av återupprättande pågår för fullt i Folkrepubliken Kina.

8. I själva verket grundar sig de maoistiska anhängarna till denna gamla mensjevnikiska teori själv

¹⁰ Marx, **Kapitalet band 1**, Första avdelningen, Första kapitlet, avdelning 4, ”Varans fetischkaraktär och dess hemlighet”.

på ett historiskt idealistiskt sätt att likställa produktionsförhållanden, statsmakt, bedömningen av den politiska ”generallinjen” och den förhärskande ideologin. Detta är att ställa den historiska materialismen på huvudet. Eftersom maoisterna slår fast att revideringen av marxismen-leninismen i Sovjetunionen är ett uttryck för att den kapitalistiska ideologin har segrat, så påstår de att statsledningen ”generallinje” i Sovjetunionen är borgerlig, *därmed* är staten en borgerlig stat, och *därmed* är ekonomin kapitalistisk.

Den historiska materialismen kräver att problemet ska definieras på motsatt sätt. *Först av allt* måste man vetenskapligt analysera den sovjetiska ekonomins objektiva rörelselagar, eller de rådande produktionsförhållandena och deras dynamik. Därefter måste det klargöras om det är ett kapitalistiskt produktionssätt och en kapitalistklass som härskar. Om det inte finns bevis på att det varken existerar ett kapitalistiskt produktionssätt eller en härskande kapitalistklass, då kan inte staten vara en borgerlig stat. Om staten, på grundval av denna samhällsekonomiska analys, bedöms vara en deformerad arbetarstat – det vill säga att den härskande byråkratin erkänns vara ett privilegierat småborgerligt övre skikt inom proletariatet och inte en ny samhälleligt härskande klass – då visar sig den ideologiska revisionismen och ”generallinjens” avvikelser från den marxistiska och leninistiska traditionen (”avvikelser” som uppenbarligen var lika tydliga på Stalins tid som idag) inte vara ett uttryck för ett nytt klasstyre, utan ett uttryck för byråkratins speciella intressen och på sin höjd ett resultat av ett objektiva tryck från samhällsklasser och skikt som står under inflytande från kapitalismen. Att säga att den katolska kyrkan i Frankrike efter restaurationen 1815 fick ett dominerande ideologiskt inflytande för sin halvt feodala ideologi är inte samma sak som att säga att feodalismen återupprättades i Frankrike som samhällssystem. Att säga att den fackliga byråkratin påverkas av tryck från småbourgeoisien eller ibland till och med från kapitalistiska ideologier, är inte samma sak som att säga att fackföreningarna objektiva inte längre är verktyg för proletär klasskamp utan har blivit verktyg för de kapitalistiska arbetsgivarna.

Om de associerade producenternas direkta styre (maktutövning) verkligen införs, då kan övergången från kommunismens första skede till kommunismen själv förvisso äga rum på ett gradvis och evolutionärt sätt. Men om inte ett sådant styre införs, som det inte har i Sovjetunionen och andra liknande statsformer, och om det har skapats ett hårt monopol över maktutövningen i händerna på ett privilegierat övre skikt, då måste detta rättas till med en *politisk revolution* så att makten kan grundas i, eller återlämnas till, sovjeterna. Det är en *politisk* revolution eftersom den inte omvandlar de i grunden icke-kapitalistiska produktionsförhållandena, utan istället för första gången tillåter dem att utvecklas fullt ut. (Det betyder givetvis inte att övergången till de associerade producenternas direkta styre inte skulle medföra stora förändringar av hur ekonomin organiseras, i synnerhet hur företagen leds, planeringen, organiseringen av arbetet, hur lönerna bestäms, etc.) För att återupprätta ett kapitalistiskt produktionssätt och en borgerlig klassmakt i Sovjetunionen och i länderna i östblocket, skulle det å andra sidan vara oundvikligt med en *samhällelig kontrarevolution*. Det är uteslutet med ett gradvis återupprättande av kapitalismen helt enkelt därför att fördelningen av de ekonomiska resurserna mellan industrins olika branscher varken kan förverkligas ”samtidigt” med hjälp av planen och med hjälp av värdelagen, eller ”lite” med hjälp av planen och ”lite” med hjälp av värdelagen. En nödvändig förutsättning för att kapitalismen ska kunna återupprättas skulle å ena sidan vara att det bildades en ny kapitalistklass (det finns ingen kapitalism utan en kapitalistklass) och å den andra att arbetarklassens motstånd mot ett sådant återupprättande slogs ner. Att utgå ifrån att dessa förutsättningar redan är givna är att ge upp kampen redan innan den har inletts.

9. Det går allra klarast att se svagheterna i teorin om att kapitalismen har återupprättats i Sovjetunionen (inklusive teorin om ”statskapitalism”¹¹) i att dess försvarare inte på 50 år har lyckats slå

11 Det finns förvisso en del företrädare för teorin att det råder statskapitalism i Sovjetunionen, som undviker denna svårighet genom att hävda att ”statskapitalism” är ett annat produktionssätt än ”privatkapitalismen”. Men de kan inte analysera några avgörande rörelselagar i detta ”produktionssätt”.

fast någon historiskt bekräftad utvecklingslag för denna egendomsliga ”kapitalism”. Fördelen med vår analys av övergångssamhället är å andra sidan att den ger oss möjlighet att åtminstone skissera några sådana rörelselagar. Här spelar den exakta bedömningen av byråkratins sociala karaktär och dess speciella plats i övergångssamhällets produktionsförhållanden en viktig roll.

Byråkratien är varken i juridisk eller ekonomisk mening ägare till produktionsmedlen. Den kan inte utnyttja sin kontroll över dessa produktionsmedel, som de har monopol på, för att skaffa sig privata egendomar eller för något annat speciellt ekonomiskt syfte utanför konsumtionsområdet. Dess privilegier är begränsade till att utvidga eller bevara sina fördelar vad gäller inkomster och direkt tillgång till konsumtionsvarusektorn.* Påståendet att den ”samlade byråkratien” representerar ”principen” om investeringsmaximering eller ”maximalt avpressande av mervärde”, eller ”produktionsökning för produktionens egen skull”, vilket i den sovjetiska ekonomin skulle motsvara ”principen” om ”kapitalackumulation”, är bara att fördunkla det tvång till ackumulation som är speciellt för kapitalistklassen och det kapitalistiska produktions sättet. Detta tvång härrör inte direkt ur storindustrins eller fabriksproduktionens materiella eller tekniska villkor, utan ur de för kapitalismen (och endast kapitalismen) speciella produktionsförhållandena.

Det är privategendomen, med andra ord konkurrensen, som betingar tvånget att minska produktionskostnaderna, att utvidga produktionen och teknologin, och utvidga reproduktionen och ackumulera kapital. Marx säger uttryckligen, att utan konkurrens, med andra ord utan ”många kapital”, skulle tillväxten upphöra under kapitalismen. Det är sant att en alltför låg arbetslöshet också kan leda till att kapitalet tvingas minska sysselsättningen med hjälp av massiva investeringar i fast kapital och rationaliseringar, för att öka mervärdekvoten. Men utan konkurrens skulle det vara en enstaka händelse, och så fort arbetslösheten var återställd skulle det så småningom leda tillbaka till en relativ stagnation. Sovjetbyråkratien kan inte på något sätt vara ”tvingad” att ackumulera, eftersom det inte finns någon konkurrens mellan kapital där. Ännu mindre är byråkratien tvungen att på ett varaktigt sätt återuppbygga en industriell reservarmé. Tvärtom ”hamstrar” den arbetskraft, och har knappast haft någon betydande arbetslöshet sedan den första femårsplanen. Det är därför en teoretisk gåta varför den skulle vara intresserad av ”investeringsmaximering”.¹²

Verkligheten motsvarar helt dessa preliminära teoretiska slutsatser. En av de främsta konflikter som under årtionden har kännetecknat det sovjetiska samhället som en byråkratiskt deformerad arbetarstat,¹³ är just mellan (1) den *möjliga* optimering av den ekonomiska tillväxten och utnyttjandet av de ekonomiska resurserna som planeringen ger och vilka uttrycker villkoren för socialiserade produktionsförhållanden, och (2) de enskilda byråkraternas faktiska *ointresse* av en sådan optimering, eftersom deras enda mål är att maximera sin egen konsumtion. Eftersom de ekonomiska resurserna helt och hållet sköts av byråkratien och eftersom arbetarna inte har någon bred demokratisk kontroll över ledningen (det är omöjligt utan en övergripande bred socialistisk demokrati), så ligger den ekonomiska tillväxten stadigt under optimum och leder till enorma förluster och slöseri.

Under 40 år har de statliga och partiorganen, som företräder byråkratins gemensamma intressen, försökt övervinna denna motsättning, åtminstone delvis. Det var den ”rationella” kärnan både i den stalinistiska terrorn och de löneskillnader som knöts till bonussystemet. Det är den ”rationella” kärnan i Libermans reformer förra året. Men de på varandra följande reformerna av förvaltningen eller av byråkratins sätt att leda, visar alla att det är uteslutet med en optimering av ekonomin under

* Detta gäller givetvis inte längre. Under 1990-talet revs alla hinder för en sådan utveckling – öa.

12 Många anhängare till denna teori hävdar att ”utländsk konkurrens” tvingar fram investeringsmaximering. Om det betyder konkurrens med de imperialistiska länderna om konsumtionsvaror på världsmarknaden, då är denna teori nonsens: detta utbyte av varor utgör mindre än 1% av Sovjetunionens bruttonationalprodukt. Det är oklart hur detta ska kunna medföra ett övergripande tvång till ”investeringsmaximering”. Om man menar ”militär konkurrens” då skulle det enda tvånget vara mer i riktning mot tillväxtoptimering än ”investeringsmaximering”, som är både militärt, politiskt och ekonomiskt ineffektivt.

13 Efter 1920 myntade Lenin begreppet att Sovjetryssland var en byråkratiskt deformerad arbetarstat.

byråkratins ledning. Varje reform av denna typ ersätter bara en sorts motsättningar och slöseri med andra.

Det faktum att ett konsekvent försvar av byråkraternas privata intressen krockar med den socialiserade planerade ekonomins inneboende logik, istället för att överensstämja med den, är ett klart bevis på att byråkratin inte är en ny härskande klass. I varje klassamhälle finns det en överensstämmelse mellan den härskande klassens privata intressen och det aktuella produktionssättets inneboende logik (slavägarnas intressen befäste slavägarsamhället, den feodala adeln befäste feodalismen genom att försvara sina egna privata intressen, kapitalistklassen befäster det kapitalistiska produktionssättet genom att försöka uppnå maximal profit, etc). Avsaknaden av en klassideologi som är speciell för byråkratin – det faktum att den är oförmögen till en självständig ideologisk produktion, och är tvungen att begränsa sig till att ”ideologisera” marxismen som uttrycker proletariats klassintressen, det vill säga att revidera och kastrera den – återspeglar bara dessa sakernas grundläggande tillstånd i övergångssamhällets samhälleliga överbyggnad.

Det finns förvisso en intressant parallell till byråkratins speciella ställning i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism – nämligen ämbetsmännens, ”mandarinernas”, ställning under det gamla asiatiska produktionssättet, det vill säga i Kina. Men denna parallell bekräftar vårt sätt att karakterisera sovjetbyråkratin. Precis som de sovjetiska byråkraterna hade de kinesiska ämbetsmännen sin ställning i statsapparaten och inte sina egendomar att tacka för sina privilegier. Följaktligen utgjorde de inte någon besutten klass. Men eftersom de inte kunde säkerställa sina privilegier utan egendomar så försökte de regelbundet skaffa sig egendomar i form av jord, för att upphöja sig till godsägararistokratin. I den mån de blev jordägare, kunde de *inte längre fullfölja* sin viktiga samhällsekonomiska funktion under det aktuella produktionssättet – att garantera jordbruksreproduktionen mot bland annat godsägararistokratin. De undergrävde den existerande samhällsordningen och lade grunden till våldsamma bondeuppror, som under loppet av en förändring av dynastin återupprättade böndernas rättigheter, pressade tillbaka aristokratin och ersatte de korruperade, själviska mandarinerna med tjänstemän som var trogna staten och reproduktionen av produktionssättet – tills cykeln började om igen. Även här träder konflikten mellan privata intressen och statliga eller förvaltningsfunktioner klart i förgrunden, och bekräftar att de kinesiska ämbetsmännen bara var effektiva ämbetsmän så länge de inte utgjorde en del av en besutten klass, och att de bara kunde bli en del av en besutten klass genom att förneka sin ämbetsmannafunktion.

Det går att fortsätta parallellen med sovjetbyråkratin, eller byråkratin i östblocket, ännu längre. Utan tveivel finns det krafter inom byråkratin som objektivt trycker på i riktning mot att återupprätta kapitalismen. Kravet att företagens direktörer ska få mer makt, kravet att få makt att avskeda arbetare, kravet inom ramen för Libermans reformer att få makt att ”förhandla” om ”fria priser” på råvaror och tillverkade artiklar, alla dessa tendenser motsvarar objektivt ett tryck mot att återge värdelagen makten.

Men kan denna utvecklingstendens förverkliga sin logiska slutsats inom ramen för ett statligt ägande av produktionsmedlen? Det förefaller knappast sannolikt. Om direktörens inkomst knyts till ”profiten” på ”hans” fabrik, så måste den logiska konsekvensen bli att företaget på ett varaktigt sätt knyts till direktören, med andra ord att privategendomen återupprättas. Ytterligare faktorer i denna utveckling vore höga inkomster på grund av korruption (i synnerhet inom utrikeshandeln), förvärvande av bankkonton och egendom utomlands, och att det åter uppträder en stor privat sektor inom ekonomin (speciellt inom servicesektorn) med privat utsugning av arbetskraft. De skulle alla peka i riktning mot att återupprätta *klassisk privategendom*, som är det enda som kan garantera att byråkraterna *säkert* blir en ny härskande klass, inte alls att gå i riktning mot någon sorts mystisk ”statskapitalism” med en ”statlig borgarklass”.

Efter de ekonomiska reformerna i Jugoslavien 1965 gick tendenserna i denna riktning mycket längre än i Sovjetunionen, Ungern eller Rumänien. Men som vi hade förutsagt kom de oundvikligen

att *kollidera* med den planerade ekonomin, med det samhälleliga ägandet av produktionsmedlen, med de element av arbetarnas självstyre som finns i Jugoslavien, och med de krafter inom den statliga och partibyråkratin som hänger samman med denna mekanism. Även arbetarklassen, som i Jugoslavien är mer oberoende än i de andra länderna i östblocket, ingrep aktivt i denna process, och gjorde det helt klart *mot* de privilegierade grupper som var för ett återupprättande. Det bekräftar att det inte är möjligt med ett gradvis återupprättande av kapitalismen ”i det tysta” i östblocket, och att det är den levande konflikten mellan nationella och internationella samhällskrafter som kommer att avgöra utgången för denna process.

10. Under förutsättning att det inte finns någon privilegierad byråkrati som har skaffat sig monopol över makten och förvaltningen, eller efter att ett sådant monopol har fallit samman, så kan ett övergångssamhälle växa över i ett socialistiskt samhälle. Ett sådant överväxande kräver i princip att sex faktorer samverkar:

- a) Att produktivkrafterna, levnadsstandarden och arbetarnas kvalifikationer och kulturella nivå tillväxer, och övervinner den objektiva arbetsdelningen mellan förvaltare och förvaltade, och som med hjälp av bland annat en radikal förkortning av arbetsdagen ger de omedelbara producenterna materiella möjligheter att själva styra staten och ekonomin.
- b) Arbetarnas självstyre, som inte är helt eller i huvudsak begränsad till företagsnivån. Ett uttalat arbetarstyre med allmänna församlingar, arbetarråd och demokratiskt valda lokala, regionala, nationella och internationella kongresser för arbetarråden (med rätt att återkalla delegaterna, föreskriven rotation och en stor majoritet garanterad för de medlemmar som är direkt indragna i produktionen), där de associerade producenterna fritt planerar produktionen på grundval av olika planeringsalternativ, avgör vilka behov som ska tillfredsställas först, och bestämmer hur stor del av konsumtionen som ska skjutas upp (”socialistisk ackumulation”).
- c) Politisk rådsdemokrati med fullständig politisk frihet inom ramen för den socialistiska konstitutionen (organisationsfrihet, inklusive olika politiska partier, pressfrihet, demonstrationsfrihet, strejkrätt, etc) för att i praktiken garantera en demokratisk process där man kan välja mellan planeringsalternativ, prioriteringar och uppskjuten konsumtion. Med produktivkrafternas nuvarande höga centraliseringsgrad (objektiv socialisering av arbetet) kan ett självstyre som begränsas till företaget eller till den ekonomiska nivån inte ge arbetarna den verkliga makten att förfoga över den samhälleliga merproduktionen, det gör det med andra ord inte möjligt att genomföra en verklig avproletarisering. Det går bara att uppnå genom att arbetarklassen utövar den direkta politiska och ekonomiska makten. En demokrati med arbetarråd innebär också att staten börjar ”vittra bort”, genom att överlämna fler och fler administrationssektorer till den direkta demokratin, det vill säga till de berörda omedelbara självstyre.
- d) Att utveckla och medvetet gynna bortvittringen av varu- och penningförhållandena. Ett allt större antal tjänster och konsumtionsvaror kommer att fördelas enligt principen att tillfredsställa behov och inte i utbyte mot pengar. En genomgripande minskning av inkomstskillnaderna kommer att verka i samma riktning.
- e) Att utveckla och medvetet gynna en oavbruten revolution vad gäller levnadsvanor, moral, ideologi och kultur, med vilket vi menar att tendensen till individuell ”kamp för tillvaron”, individuellt berikande och egoism systematiskt trycks tillbaka, och att drivkrafterna för frivilligt samarbete och solidaritet befordras, inte med statliga påtryckningar utan med hjälp av övertalning, utbildning och framförallt genom att de förändrade samhälleliga villkoren ger exempel och erfarenheter i det dagliga livet.
- f) En inriktning mot och ett befrämjande av en internationell utveckling av revolutionen, som

när det kommer till kritan är det enda som kan skapa nödvändiga förutsättningar för att framgångsrikt *fullborda* uppbygget av ett socialistiskt samhälle genom att utvidga den internationella arbetsdelningen och avskaffa trycket från den omgivande kapitalistiska världen (inklusive behovet av upprustning).

Dessa processer går inte att betrakta som åtskilda. Det är framförallt felaktigt att plocka ut en eller några av dem och se den eller dem som de enda avgörande. Grundvalen för Chrusjtjovs revisionism var uppfattningen att utvecklingen av produktivkrafterna var det enda som avgjorde och att det automatiskt skulle ge upphov till nya produktionsförhållanden. Maos revisionism grundar sig på antagandet att den politiska ledningen och ”kulturrevolutionen” är avgörande. Han inser inte att den samhälleliga verkligheten är den främsta källan för den ”socialistiska människans” skolning, och att den *måste* vara ineffektiv så länge den har sin grund i otillräckligt utvecklade produktivkrafter. Växande produktivkrafter med ökande varu- och penningförhållanden kan i själva verket föra ett samhälle längre från det socialistiska målet istället för att föra det närmare. Men ett ökande avskaffande av varu- och penningförhållandena utan att produktivkrafterna växer tillräckligt är att förfalla till ett bortförklarande av nöden, vilket i sin tur flyttar socialismen längre bort, både objektivt och subjektivt.

Utan politisk demokrati med arbetarråd kan arbetarnas självstyre resa nya objektiva och subjektiva hinder på vägen mot socialismen, i synnerhet om det kombineras med en ”socialistisk marknadsekonomi”. Men inte ens arbetarnas självstyre tillsammans med politisk rådsdemokrati kommer att automatiskt skapa en ny inställning till samhället och arbetet. För att åstadkomma detta är det nödvändigt att den ”subjektiva faktorn” medvetet ingriper, med andra ord skolning och en ständig kulturrevolution. Men för att det ska bli effektivt måste det ha sin grund i en snabb tillväxt av produktivkrafterna, som kan göra det möjligt att i verkligheten utöka fördelningen i enlighet med principen att tillfredsställa behoven, och att varu- och penningförhållandena vittrar bort (förutan vilket det privata berikandet och arbetets alienation inte kan vittra bort).

Vi kan sammanfatta lagarna för övergångssamhället mellan kapitalism och socialism genom att slå fast, att det när det kommer till kritan handlar om att skapa nödvändiga ekonomiska, politiska, samhälleliga och kulturella förutsättningar för att varuproduktion, pengar, klasser och staten ska kunna vittra bort, med andra ord att bygga ett klasslöst samhälle: ”Socialism är avskaffandet av klasser” (Lenin).